

Een schakel tussen repertoires?

Politieke charivari's in Belgische steden (1830-1839)

Marc Jacobs

“Of course, changes in contention could occur mainly as effects of changes in elites or constitutions. The historical challenge is to try out that hypothesis.”¹

Tilly, charivari en België

Naarmate het Europese statensysteem in de negentiende eeuw hechter vorm kreeg, werden externe staatsvormingsprocessen steeds belangrijker. Een van de nieuwe staten die in 1814/1815 gevormd werden, kwam onder het gezag van Willem I, de Koning der Nederlanden. Charles Tilly presenteert de prille geschiedenis van het vijftien jaar later afgescheurde gebied ‘België’ als schoolvoorbeeld van het toegenomen belang van internationale invloed in het creatieproces van een Europese staat.

In het zuiden van het door diplomaten samengebrachte rijkje ontstond in de jaren 1820 een coalitie van industriëlen, liberalen, francofonen en katholieken: “the categories overlapped, but were by no means identical.” De regionale beweging mondde, al dan niet geïnspireerd door de drie Glorieuze Dagen van Frankrijk, in 1830 uit in de constructie van België. De cruciale consolidatieperiode (1830-1839) werd gekenmerkt door internationale begeleiding en inmenging, in de vorm van zowel Londense conferenties als Franse interventies: “From beginning to end, the entrance of Belgium into the European state system passed through a channel dug by its powerful neighbours.”² Het cultiveren van een imago van voldoende overlapping van de groepen die samen de romp van het nieuwe schip van staat vormden, moest in de overgangsfase de indruk van zeewaardigheid wekken.

De decennia voor 1850 worden in Tilly’s moderne, schematische en structureel georiënteerde ‘histoire-bataille’ van Europa gekarakteriseerd als een laat stadium van nationalisering (‘nationalization’: 1700-1850). In *Coercion, Capital and European States* brengt Tilly terloops enkele van zijn inzichten over de effecten van staatsvorming op (‘populaire’) collectieve actie te berde. De periodieke en stijgende vraag naar geld, mannen en andere oorlogsmiddelen in de Nieuwe Tijden lokte bij de onderdanen verzet uit. Als het tot openlijke collectieve actie kwam, zo stelt Tilly, dan was die vaak gericht tegen lokale personen, die optraden als agent van de staat. In de latere stadia van nationalisering en in de fase van specialisatie, toen de enorm aangezwollen activiteiten en aanspraken van de nationale staat steeds dieper op het dagelijks leven van de burgers inwerkten, tekenden zich significante veranderingen af: “popular collective action itself nationalized and became more autonomous (...) ordinary people banded together to make claims on the state (...)”

The political party, the special-interest association, the national social movement, and all the rest of popular politics took shape.”³

De korte passages in *Coercion* doen nauwelijks recht aan de door dezelfde auteur in verschillende andere werken gepresenteerde analyses van de relaties tussen de macroprocessen ‘kapitalisme’ en ‘staatsvorming’ enerzijds en ‘collectieve actie’ anderzijds. Een van Tilly’s metaforen die school hebben gemaakt, is het *repertoire van* (‘populaire’) *collectieve actie*. Zo’n repertoire verwijst naar een reeks van middelen die in een bepaalde periode door een verzameling actoren wordt aangewend om samen eisen en aanspraken te formuleren, om belangen te verdedigen of om een conflict uit te werken. In het model van Tilly wordt verondersteld dat het optreden van verschuivingen in, en uiteindelijk uit, een repertoire van collectieve actie in verband moet worden gebracht met veranderingen van *belangen, organisatie en gelegenheden tot collectief handelen* (veelal effecten gesorteerd door groei van het kapitalisme en staatsvormingsprocessen). Tilly is erin geslaagd overtuigend te suggereren dat er (in Frankrijk) in essentie twee grote repertoires kunnen onderscheiden worden in de laatste drie eeuwen: een ouder repertoire (1650-1850) met fenomenen als voedselrellen of anti-belastingsoptootjes en een nieuwer, in de negentiende eeuw steeds meer veld winnend, repertoire (1850-nu) van stakingen, demonstraties en verkiezingsmeetings.

De door Tilly geselecteerde karakteristieken van het oude repertoire⁴ omschrijven vrij goed het gros van de collectieve acties waaraan de wetenschappelijke term *charivari* refereert. De acties, die soms de vorm van een soort van theatraal en (discordant) muzikaal openluchtsppektakel aannamen, vonden vooral plaats voor het huis van het doelwit of nabij de plaats van een overtreding. Deviant gedrag in de context van gender-verhoudingen en -rollen, en in het bijzonder anomalieën in de sfeer van de huwelijksmoraal, bleken vaak de aanleiding te zijn voor *charivari*’s. Vaak werd de speciale context van publieke ceremonies en feesten (zoals huwelijken) aangegrepen om eisen en bezwaren kenbaar te maken. Er bestonden sterke overeenkomsten tussen het actiecomplex en de legitimatie ervan enerzijds en gangbare of verouderde symbolische acties en prerogatieven van wereldlijke en geestelijke overheden anderzijds. Bepaalde facetten van de ‘social occasion’ worden gekenmerkt door het complexe, ambigue, en polysemische karakter van de symbolische acties en de gebruikte voorwerpen. Terwijl de actievoerders of commentatoren doorgaans het zo voorstelden dat werd opgetreden in naam van een gemeenschap, is het soms duidelijk dat achter of zelfs voor de schermen een belangrijke rol werd gespeeld door machtige patroons en hun cliënten. Verschillende auteurs onderstreepten de laatste jaren dat in een aantal *charivari*’s een impliciete of zelfs expliciete politieke dimensie kan ontdekt worden.⁵

De opgesomde kenmerken die het oude repertoire en de klassieke voorstelling van een partijtje ketelmuziek met elkaar delen, staan in contrast met de criteria van collectieve acties van het moderne repertoire: vaak speciaal, om een bepaalde eis kenbaar te maken, door belangengroepen georganiseerde manifestaties die zich afspelen op duidelijk zichtbare, symbolisch belangrijke plaatsen, nabij de zetels en symbolen van officiële autoriteiten, waarbij de eisen en boodschappen in weinig

an duidelijkheid te wensen overlatende slogans, al dan niet in geschreven vorm, worden geformuleerd.

De uiteraard arbitraire cesuur van de overgang van het ene repertoire naar het andere werd gelegd in het jaar 1850. Voor de sleuteldatum bestond al een reeks van overgangsvormen: "during the first half of the nineteenth century French people often used the charivari and related routines to state positions on national politics. The INNOVATION endured until more powerful forms such as the demonstration and the public meeting made it obsolete."⁶

De stelling, die in verschillende studies van Tilly herhaald wordt, is vooral bekend geworden na de publikatie van een speciaal artikel over het onderwerp.⁷ Het is niet enkel zo dat ketelmuziekmakers andere doelwitten kozen. Uit het artikel, dat onder meer gebaseerd is op gegevens over Toulouse en Perpignan, blijkt dat er zelfs een semantische verschuiving kan worden getraceerd. Het woord 'charivari' werd door actievoerders en ordehandhavers in de loop van de jaren '30 en '40 ook gebruikt om politieke collectieve acties aan te duiden waar helemaal geen ketelmuziek aan te pas kwam.

Het idee spreekt tot de verbeelding: een eeuwenoud volksgebruik, met veel trommels en trompetten, dat plots door het volk werd aangewend om een opinie te vertolken over de nationale politiek. Het gebruik van het woord 'volk' ("ordinary people") kan echter een verkeerde indruk van perfecte continuïteit wekken. Met betrekking tot de massale explosie van het verschijnsel van de politieke charivari na 1831 stel ik dat, vooral in de beginperiode, een duidelijk elitaire inbreng, als motor van de innovatie, als originele en cruciale factor, moet onderkend worden. Het complexe fenomeen van de politieke charivari's in Franse steden behandel ik elders uitvoerig.⁸

Tegenwoordig laten vele onderzoekers (en Tilly zelf) het epitheton 'popular' uit het construct 'popular collective action' weg. Aldus worden overhaaste associaties met (en implicaties van) de discussies over volks- en elitecultuur of met resultaten van recent historisch-antropologisch onderzoek over rituelen en symbolen vermeden. Bijzonder complex is de verhouding tussen enerzijds cultuurwetenschappelijke vertogen die in *Volkskundig Bulletin* regelmatig aan bod komen en anderzijds vertogen over 'collectieve actie' zoals het fenomeen functioneert in de (even) abstracte wereld die Tilly in vele publikaties construeert.⁹ Het valt buiten het bestek van dit artikel, waar vooral wordt gewerkt in een (geconstrueerde) 'niche' in het tweede systeem, een poging te wagen om de verschillende wetenschappelijke representaties van de 'sociale werkelijkheid' (voorzover die vertogen in compatibele beelden te vatten zouden zijn) met elkaar te verzoenen en in een nieuw en handig model te presenteren. In mijn bijdrage wil ik enkel nagaan of de projectie (over elkaar heen) van twee, blijkbaar min of meer samenvallende, overgangperiodes, die in de aangehaalde boeken van Tilly worden aangeduid, namelijk de hoogdagen van de politieke charivari en de latere stadia van nationalisering, in de context van de (Zuidelijke) Nederlanden interessante perspectieven biedt.

Eerst wordt het concieze beeld van de geboorte van het koninkrijk der Belgen, zoals dat in *Coercion, Capital, and European States* in twee alinea's werd geschetst, meer ingekleurd. Speciale aandacht gaat daarbij uit naar het belang van het

gemeentelijk niveau en naar de politieke geschiedenis van de stad Luik in het bijzonder. Vervolgens wordt nagegaan of er in de jaren '30 eigenlijk wel politieke charivari's in Luik of andere Belgische steden werden opgetekend. Waar vonden ze plaats? Wanneer? Tegen wie? Door wie? Cui bono? Bestaan er onderlinge verbanden? Horen de acties thuis in het oude of in het nieuwe repertoire? Waren de stedelijke charivari's van de jaren '30 ontspoorde volksgerichten? Kwam het 'volk' in actie tegen de inwerking van de staat op het dagelijks leven? Of vervulden de charivari's andere functies voor specifieke groepen? Levert de combinatie van de twee factoren, de externe staatsvormingsprocessen en de veronderstelde overgangsvormen van collectieve actie in België, een bruikbaar verklaringsmodel op?

Het moedermonster, charivari en Luik

In de oppositie tegen de Nederlandse koning Willem I vonden liberale en klerikale groepen elkaar. In 1827 ontstond de alliantie die bekend staat als het unionisme, het zogenoemde 'monsterverbond'. De politieke constellatie zou de staat die na de Belgische revolutie tot stand kwam, domineren tot 1839, toen Willem I de onafhankelijkheid erkende.¹⁰ De politieke handelingsmarge van de elites en de leiders van de nieuwe staat was immers relatief beperkt. In dat verband moet niet alleen gedacht worden aan de militaire dreiging vanuit Nederland, maar ook aan de druk van de 'publieke opinie' van prominente leden van het Europese statensysteem, die de activiteiten beïnvloedden rond de conferentietafels, waar de formele erkenning moest worden bedongen.

De uitstraling van relatieve stabiliteit was belangrijk voor de levenskansen van de fragiele constructie. Het cultiveren van een unionistisch imago leek daarvoor de aangewezen weg. In dezelfde periode moest echter ook intern worden afgerekend met verschillende oppositiegroepen die een bedreiging vormden voor de nieuwe, gematigde, constitutionele monarchie: republikeinen, reunionisten en vooral orangisten. Bij de pogingen om de tegenstanders te neutraliseren moesten de agenten van de staat officieel uiteraard wel de eigen politieke en juridische spelregels respecteren, zoals een waardig lid van het Europese statensysteem dat zich niet in een staat van burgeroorlog bevond dat zou doen.

Er is al veel inkt gevloeid over de aard van de politieke constellatie van het Belgisch unionisme. Veel historici accepteren vandaag de termen die Henri Haag¹¹ hanteerde om het liberaal katholicisme te duiden: unionisme was een politieke tactiek.

Volgens Els Witte hadden de klerikale groepen weliswaar een aantal compromissen (de vrij liberale grondwet bijvoorbeeld) moeten aanvaarden, doch globaal genomen kan gesteld worden dat ze erin slaagden de Belgische revolutie te verzilveren.

Een van de klassieke voorbeelden van de klerikale toeëigeningsprocessen van de in de nieuwe staat onder de unionistische koepel gegeneerde middelen en mogelijkheden, is de heroprichting van de Katholieke Universiteit van Leuven: volledig in overeenstemming met het grondwettelijk vastgelegde principe van vrij-

heid van onderwijs. Na de revolutie telde België aanvankelijk drie staatsuniversiteiten: Luik, Gent en Leuven. De oprichting van de Katholieke Universiteit, die op 4 november 1834 te Mechelen werd geïnaugureerd en een jaar later definitief te Leuven werd gevestigd, was een pragmatisch succes. Het initiatief van de bisschoppen werd al officieel aangekondigd in februari 1834 in een geruchtmakende circulaire van de bisschoppen. Het was duidelijk dat de onderwijsinstellingen van de staat, in het bijzonder de staatsuniversiteit van Leuven, nadelige gevolgen zouden ondervinden van het initiatief.¹²

De anti-klerikale groepen, die in de loop van het decennium evolueerden van impliciet naar expliciet anti-klerikalisme, trokken in de unionistische constructie relatief gezien aan het kortste eind. Het ontbreken van een organisatiestructuur bij de oppositie speelde hen aanvankelijk duidelijk parten, ook bij verkiezingen. Een van de eerste tekenen van een aanzet tot structurering van de liberale groepen, zo stelde Els Witte, was het beantwoorden van het project van de Katholieke Universiteit te Leuven, met de oprichting in 1834 van een eigen Vrije Universiteit te Brussel.¹³

Een zeer opvallend verschijnsel in de eerste decennia van de Belgische politieke geschiedenis was de uitbouw van de structuur van een anti-klerikale politieke 'partij'. Het proces werd grondig bestudeerd door Els Witte. Vier factoren waren van groot belang: de aanwezigheid van leiders met grote organisatorische ervaring en capaciteiten, de werking van de loges waarvan de politisering na 1837 in een stroomversnelling kwam, het opslorpen van de resterende kernen van orangisten en radicale democraten en de oprichting van verkiezingscomités en een partijpers.

In haar proefschrift¹⁴ toonde Witte aan dat het niveau van de stedelijke agglomeraties een cruciale rol speelde in de structurele veranderingen in de Belgische politiek in de periode 1830-1850. Dit was ook het geval in de totstandkoming van de liberale partijstructuren. Dit kan onder meer geïllustreerd worden met het voorbeeld van Luik, een stad met 58.752 inwoners (oplopend tot 65.273 in 1839) en een bevolkingsdichtheid van 3128/km² in 1831.¹⁵

Luik stond bekend als de wieg van het unionisme. Precies in deze stad werd in 1827 een platform gevonden voor overleg, in een reeks van artikelen in de katholieke *Courrier de la Meuse* en de liberale krant *Mathieu Laensbergh*, waar de gebroeders Rogier en J. Lebeau een belangrijke rol speelden. Dieudonné Stas, Kersten en De Gerlache waren de bekendste katholieke bouwers van het platform.¹⁶ In zijn proefschrift suggereerde de Luikse historicus Cordewiener dat de oriëntatie van het unionisme meer defensief en conservatief werd nadat een aantal vrijheden in 1831 in de grondwet was vastgelegd. De naam van de vereniging 'Amis de l'Ordre et de la Constitution' is een goede illustratie van de unionistische habitus.

Hoe zag het politieke landschap van Luik er in de jaren '30 uit? De Unie bestond uit een relatief homogene katholieke groep en een meer heterogene en zwakkere liberale vleugel. De in 1829 benoemde bisschop Cornelis Van Bommel was, met zijn katholieke machtsnetwerk waarin toppolitici als De Gerlache, Raikem en De Sauvage figureerden, een actieve toreador in de politieke arena van Luik, vooral in de eerste helft van het decennium. De liberale groep had de belangrijkste figuren zoals Charles Rogier na de omwenteling naar Brussel zien vertrekken. Toch wer-

den enkele liberaal gezinde unionisten, zoals burgemeester Jamme, bij verkiezingen door de Unie op de kandidatenlijst geduld en gesteund ('if you can't beat them, recruit them').¹⁷

Er waren verschillende oppositiegroepen actief in de eerste drie jaar na de revolutie. Reunionisme verdween snel op de achtergrond na 1831, toen de hertog van Nemours de kroon weigerde. Orangisme was in Luik vooral een zaak van een relatief beperkte groep van industriële ondernemers, beoefenaars van vrije beroepen en professoren.

In mei 1833 werd, met het oog op de parlamentsverkiezingen, een soort tegenunie opgericht waarin verschillende oppositiegroepen (inclusief de orangisten, die inzagen dat de negatie van de Belgische politieke kanalen geen adequate strategie was) elkaar konden vinden: de zogenoemde 'Union libérale'. Binnen deze unie was er een comité actief als een soort van politieke club die kandidaten voor verkiezingen trachtte te promoten of politieke mini-coups op het niveau van de stad voorbereidde. Het comité boekte een geweldig succes toen op 14 juli 1836 de gemeenteraadsverkiezingen gewonnen werden. Het doel van een integraal liberale fractie in het parlement werd in 1836 niet bereikt. In 1839 werden de verkiezingen, deels door interne onenigheid, verloren. De politieke en de organisatorische vaardigheden, de ervaringen met het bespelen en wakker schudden van de lokale en nationale publieke opinie, die in de liberale unie werden opgedaan zou een belangrijke bijdrage zijn om te komen tot de oprichting van een echte liberale partij.

De krachtlijnen van de machtsstrijd tussen elitaire Luikse groepen die met geïnstitutionaliseerde politieke middelen (verkiezingen, de pers) werd uitgevochten, zijn vrij goed bekend. Maar werden door dezelfde groepen of door 'het volk' ook andere politieke middelen aangewend?

Een analyse van twee bronnenreeksen in het Luikse stadsarchief¹⁸ en in het rijksarchief aldaar¹⁹ leverde het bewijs dat het fenomeen van charivari genoemde collectieve acties te Luik in de jaren '30 allerminst onbekend was.

De eerste charivari's werden gesignaleerd in 1832. Op 10 oktober, in de late namiddag, kreeg politie-inspecteur Hyacinthe Kirsch een brief van Vercken, de Luikse procureur des Konings (officier van justitie). Deze maakte daarin melding van het gerucht dat "des jeunes gens sont d'intention d'imiter Bruxelles et de donner des charivaris à Mr. de Gerlache, Raikem, Stas et Lebeau."²⁰ Kirsch vatte met enkele mannen discreet post op de Place Saint-Jean. Omstreeks acht uur 's avonds weerklonk een fluitsignaal: het teken om te beginnen. Het bleef echter stil en de op het plein rondhangende groepjes mensen keken elkaar vragend aan. Kirsch vroeg zich in zijn rapport af waarom het niet tot een charivari gekomen was: "soit à cause de la grande lumière que répandait la lune sur tous ces points, soit que nous ayons été reconnus"?²¹

De volgende avond lukte het wel. Tweehonderd²² jonge mannen waren bij elkaar gekomen om in samenwerking met het orkest van het theater van Luik een serenade te brengen ter ere van de net afgezette gouverneur Tielemans. Toen de serenade na een half uur beëindigd werd, weerklonken slogans: "Vive le Gouvernement Tielemans! A bas la calotte! A bas l'organisation judiciaire!"²³ De in deze

context op het eerste gezicht niet helemaal thuishorende kreet “A bas les orangistes” was wellicht afkomstig van een delegatie Brusselse jongeren, die speciaal uit de hoofdstad waren afgezakt. Van ‘vive’ naar ‘à bas’: de charivari was begonnen. De steeds aangroeiende groep maakte zingend een rondgang door de stad. Voor het huis waar Raikem, een in Brussel verblijvende klerikale VIP, een tijdlang gewoond had; voor het bisschoppelijk paleis van C. Van Bommel; voor het appartement van minister Lebeau en voor de woning van D. Stas, de uitgever van de *Courrier de la Meuse*: overal werd op lawaaierige wijze halt gehouden. Voor elke residentie scandeerden de actievoerders een tijdlang twee slogans. “A bas la calotte!” werd afgewisseld door de woorden “à bas ...” en de naam van het doelwit. Onderweg werd aan deurbellen getrokken en werden regenpijpen afgerukt die uiteindelijk in de tuin van het bisschoppelijk paleis terecht kwamen.

De volgende dag werd een nieuwe reeks van acties aangekondigd en vervolgens uitgevoerd, incidenten die zowel door de betrokkenen als in de politieverlagen charivari’s werden genoemd. De politieofficieren waren ’s morgens al van de plannen van de nieuwe charivari-sessies op de hoogte en ze hadden hun voorzorgen genomen. Er werd gefluisterd dat er een manifestatie zou plaatsvinden voor de woning van baron Vandesteene de Jehay. Meer dan 500 personen, die de Marseillaise en andere liederen ten beste gaven, liepen ’s avonds laat door de straten van Luik. Voor het huis van Vercken kwam het tot een confrontatie met de ordestrijdkrachten: politie, burgerwacht en brandweertroepen. Zelfs nadat de massa tot drie maal toe gesommeerd was om uit elkaar te gaan, bleven een viertal heethoofden protesteren en ‘arrogant’ repliceren. Na de arrestatie bleek het te gaan om een dokter, twee zonen van notabelen en de magazijnmeester van Renard Collardin. De volgende dagen, toen het in de stad bleef gonzen van geruchten over nieuwe charivari’s, patrouilleerden eenheden van het leger en van de politie ostentatief door de straten van Luik. In de briefwisseling tussen allerlei verantwoordelijken voor de ordehandhaving zijn zowel de irritatie en de angst voor de internationale beeldvorming voelbaar als de steeds sterker wordende druk van de nationale overheid om een einde te maken aan de manifestaties.²⁴

De charivari-clusters van 1832 waren slechts de voorbode (of modellen) van een hele reeks. Op 31 mei 1833 stroomde een grote groep mensen, vooral jongelui van de hogere stand, oudere mannen en enkele werklieden, samen op de Place de Spectacle. In het stadhuis werd, geïnspireerd door de ervaringen opgedaan in oktober 1832 en zoals bij de volgende charivari’s de standaardprocedure zou zijn, een speciale charivari-crisisstaff geïnstalleerd. Terwijl meer dan een dozijn rijkswachters en brandweermannen in burgerkledij opmerkten dat de door hen in de gaten gehouden menigte op de Place de Spectacle uit elkaar ging, kwam een menigte van ongeveer 600 personen op de Place de la Comédie in beweging. De politie en de spuitgasten waren machteloos. Onder leiding van de officieren Kirsch en Simon marcheerden twee pelotons een tijdlang door de drommen studenten en mensen van goeie stand, die probleemloos een doorgang vrijmaakten en nadat de laatste politiemans gepasseerd was, opnieuw de rangen sloten. De manifestanten scandeerden, net als de dag ervoor, de slogan “A bas la calotte!” Pas na 23:00 uur, nadat het

leger, de burgerwacht en twee detachementen van de rijkswacht waren tussengekomen, werd de zogenoemde charivari gestopt.²⁵

Op 14 januari 1834 vonden charivari's plaats die gericht waren tegen leden van de gemeenteraad die gestemd hadden tegen de beslissing om Dejaer uit te sluiten. Terwijl schepen Henri Scronx een serenade kreeg, kregen De Behr, De Lamine, Raikem en Bayet minder positief bedoeld lawaai te horen. De charivari's hielden op, nadat met de politie een afspraak was gemaakt dat het muzikale avondje mocht afgesloten worden met serenades ter ere van de politici Delfosse, Piret, Dehasse, Hubart-Rodberg en Billy.

Op 6 maart 1834 vertrok een groep 'charivariseurs' vanaf de staatsuniversiteit te Luik. Via het huis van Kersten (de hoofdredacteur van de *Courrier de la Meuse*), waar ze "cris confus" en de slogans "A bas l'Université catholique! A bas la calotte!" ten beste gaven, begaven ze zich naar het seminarie en het bisschoppelijk paleis, om daar een luidruchtige charivari te verzorgen. Een aantal ruiten werden met stenen ingegooid. Het glaswerk van de drukkerij waar de *Courrier de la Meuse* werd gedrukt, onderging hetzelfde lot. Zware beschadigingen werden aangericht aan verschillende huizen in de omgeving.²⁶

De zaak werd in de pers en op het allerhoogste politieke niveau met aandacht gevolgd. Op 8 maart 1834, eiste de minister van Binnenlandse Zaken, Charles Rogier, die eerder al overstelpt was geworden met berichten over ongeregelde heden en ketelmuziekmanifestaties te Leuven en te Gent, een volledig rapport van de provinciegouverneur.²⁷

Door middel van pamfletten werd een nieuwe charivari aangekondigd voor de eerstvolgende zondag. De gemeenteraad besliste op 9 maart een proclamatie op te stellen waarin de Luikenaars werd gevraagd zich te onthouden van het geven van een charivari in de kathedraal tijdens de preek van de bisschop. De bisschop zou uiteindelijk pas na afloop van de kerkdienst op het plein voor de kathedraal op gefluit en gejuw worden onthaald. Door de interventie van de ordehandhavers, konden gevechten met tegenbetogers die "En bas les siffleurs" scandeerden, in de kiem worden gesmoord.²⁸

Op 9 juni 1835 werd de burgemeester al in de namiddag op de hoogte gebracht van het door de procureur des Konings opgevangen bericht "que des charivaris doivent être données ce soir et demain à plusieurs habitants de cette ville".²⁹ Omstreeks 22:00 uur verzamelde een groep van ongeveer 150 jongeren zich op de Place Verte. Ze trokken naar het huis van procureur-generaal Raikem. Daar riepen ze: "A bas la calotte! A bas Raikem, le calotin! Van Bommel à la lanterne!" De actievoerders zongen uit volle borst de *Brabançonne* en de *Marseillaise*. De pogingen van politieofficieren om de actievoerders ertoe te bewegen hun charivari te stoppen en braaf naar huis te gaan, bleven vruchteloos. Wel slaagden ze erin de leiders van de stoet te overtuigen dat ze zelf moesten verhinderen dat er nog meer ruiten zouden sneuvelen. Er zat een patroon in het verloop van de charivari. Wanneer de actievoerders op een bepaalde plaats werden weggejaagd, kwamen ze opnieuw samen op de Place Verte. Dan kon het schreeuwen en het maken van discordant lawaai ("vocifération et les tapages") herbeginnen. Het bisschoppelijk

is en het huis van de katholieke politicus De Behr stonden nog op de agenda : de levering van "tapage nocturne".

De crisisstaf op het stadhuis nam de volgende dagen allerlei preventieve maatregelen: "Ces mesures suffiront sans doute pour mettre notre ville à l'abri de troubles, qui, pour n'avoir aucune importance réelle, n'en sont pas moins propres à nuire aux intérêts du pays."³⁰ Desondanks waren C. Van Bommel, Raikem, Gombard, abbé Louis, De Behr en Keppene op 10 juni 1835 het slachtoffer van "un événement charivari" die bestond uit het zingen van de *Marseillaise*, de bekende 'bas'-slogans, lawaai en gefluit. Volgens de politieverlagen waren er zeker 600 manifestanten actief. Op de Place de la Comédie waren op een bepaald ogenblik zelfs minimaal 2000 mensen, met inbegrip van "curieux des deux sexes"³¹ samengetroopt. De volgende dagen probeerde een groep van ongeveer honderd jongeren meerdere charivari's op te starten maar hun opzet mislukte. De laatste in de bronnenreeksen gesignaleerde charivari vond plaats op 11 juni 1839 naar aanleiding van de verkiezingen.³²

De serie is niet volledig. In maart en april 1838 vonden in het Waalse plaatsje Tilff een aantal ophefmakende incidenten plaats. De anti-klerikale burgemeester Alphonse Neef trachtte in zijn gemeente, tegen de druk van hogere administratieve echelons (en van gouverneur Vandenstein de Jehay in het bijzonder) in, op allerlei manieren het planten van een missiekruis en het preken in open lucht door een groep redemptoristen te verhinderen. De zaak kreeg, mede door een hele serie anti-klerikale charivari's tegen de gouverneur, de bisschop, de redemptoristen en andere katholieke prominenten, die in de eerste helft van april 1838 in Luik werden georganiseerd, ruchtbaarheid in het hele land.³³

Er loopt een duidelijke draad doorheen de Luikse collectie. Het waren *anti-klerikale* charivari's. Alleen al het feit dat de slogan 'A bas la calotte' weerklonk in de oren van elk aanwezig slachtoffer, is een onmiskenbare hint. Met uitzondering van de liberale jurist en journalist Jean-Louis-Joseph Lebeau (die in 1832-1833 minister van Justitie was) waren de slachtoffers *klerikaal gezinde Luikse VIP's*. De met charivari's bestookte instellingen, het Luikse seminarie, het bisschoppelijk paleis, het klooster van de redemptoristen en de katholieke *Courrier de la Meuse* kunnen eveneens probleemloos van het etiket 'klerikaal' voorzien worden. Anderzijds behoorden de personen die in de context van de charivari's een positieve serenade kregen, tot het liberale kamp. Ze waren allen op één of andere wijze verbonden (of zouden dat later zijn) met de tegenunie, de in 1833 gestichte 'Union libérale'.

Als we de aanleidingen onder de loep nemen, blijken het stuk voor stuk gebeurtenissen te zijn die een nationale politieke weerklank hadden. Nadat hij op 4 juni 1831 tot gouverneur was aangesteld, ontvopte Jean-François Tielemans zich als anti-klerikaal en kwam hij herhaaldelijk in botsing met C. Van Bommel. Mede door toedoen van het machtsnetwerk van de machtige bisschop en in het kader van een door koning Leopold I gesteunde poging van de centrale nationale regering om meer greep te krijgen op de lagere niveaus van de uitvoerende macht, werd Tielemans uitgeschakeld. Hij werd door de liberale minister Lebeau, die hier dus in de klerikale kaart speelde, op 4 oktober 1832 weggepromoveerd als advocaat-gene-

raal van het hof van cassatie te Brussel. Hij werd vervangen door de katholieke senator, baron Vandenstein de Jehay. Wat volgde, is bekend.³⁴

In mei 1833 werden de unionistische kandidaten voor de parlementsverkiezingen, waaraan ook de kersverse 'Union libérale' deelnam, getraceerd op charivari's. De affaire-Dejean was een briljante politieke zet van de liberale unie. De Luikse schepenen Dejaer weigerde het voorbeeld te volgen van zijn twee klerikale collega's, die ontslag genomen hadden nadat de beslissing om de zittingen van de gemeenteraad voortaan openbaar te maken, op slinkse wijze door de gemeenteraad was gesluisd. De liberaal Delfosse kreeg de liberaal-unionistische burgemeester Jamme zo ver om de staking als ontslag te beschouwen. Nadat bij speciale tussentijdse verkiezingen op 15 januari 1834 drie liberalen in hun plaats kwamen, werd de tegenstelling tussen liberalen en klerikalen gevoelig aangescherpt. Het is duidelijk dat de charivari daar nog een schepje bovenop was.³⁵

De aanleiding van de charivari's in juni 1835 illustreert treffend de karakterisering van unionisme als tactiek. De oorspronkelijk als liberaal en zelfs anti-klerikaal bekend staande Luikse professor Ernst had in augustus 1834 de functie van minister van Justitie aanvaard in de regering-De Theux. Toen hij met het oog op de parlementsverkiezingen in juni 1835 als unionistische kandidaat aan de zijde van de katholieke kandidaten Raikem, Keppenne en De Behr figureerde, werd dit in de 'Union libérale' bijzonder slecht onthaald.³⁶

Elitaire slachtoffers, elitaire aanleidingen, elitaire belangen. Was er ook een significante elitaire inbreng voor en achter de schermen van het verbale straatgeweld? Er zijn weinig gegevens bekend over de sociale samenstelling van de groep actievoerders, buiten het feit dat ze heterogeen was. Naast vage aanduidingen over aantallen, die schommelen tussen 150 en 2000, waarbij het aantal deelnemers ('acteurs') en al dan niet meelopende nieuwsgierigen ('curieux') worden samengeteld, wordt bijna overal de aanwezigheid gesignaleerd van jongeren die behoorden tot de rijkere families van de stad.

Alles wijst erop dat de Luikse charivari's in de jaren 1830 in de kaart speelden of de tactische successen begeleidden van de figuratie die zich kristalliseerde in de 'Union libérale' en die uiteindelijk zou uitmonden in de liberale partij. Een interessante, doch moeilijk sluitend te bewijzen hypothese zou dan kunnen zijn dat de Luikse loge 'La Parfaite Intelligence et l'Etoile Réunies'³⁷ meer dan een vinger in de pap had in de organisatie van de charivari's. Er bestaat weinig twijfel over dat zij betrokken was bij de Luikse charivari's van 1838 in verband met de Tilffmachtsstrijd. De zaak werd in kranten en brochures door vrijmetselaars breed uitgemeten. Ook voor de periode van de circulaire van de bisschoppen tegen vrijmetselarij zijn er suggesties in de richting van betrokkenheid.

Verschillende klerikale commentatoren aarzelden in elk geval niet erop te wijzen dat in 1834 tegen de heroprichting van de universiteit te Leuven ook op andere manieren gereageerd werd dan door de stichting van de Vrije Universiteit te Brussel onder impuls van Verhaeghen en de loge van de 'Amis Philanthropes', namelijk door het systematisch organiseren van charivari's.³⁸

De Luikse charivari's pasten perfect in liberale strategieën. Terwijl liberalen geconfronteerd werden met een fenomeen van 'soziale Schliessung', en meer be-

paald 'exclusionary closure', boden ze weerwerk in de competitie om de machtsmiddelen.³⁹ In de strijd om de middelen en mogelijkheden die de staat aanbood, werd geflirt met de grenzen van de legitimiteit en van wat in de internationale context mogelijk was.

Steden en politieke actiemiddelen: de 'French connection'

In de jaren '30 was het fenomeen 'charivari' ook in andere Belgische steden bekend.⁴⁰ Dit kan geïllustreerd worden aan de hand van rapporten die de minister van Binnenlandse Zaken, Charles Rogier, in 1834 verzamelde in verband met de protestbetogingen naar aanleiding van de aankondiging van het project van de katholieke universiteit.⁴¹

Te Gent zetten studenten in de nacht van 1 op 2 maart 1834 een charivari op touw, nadat ze in kranten berichten gelezen hadden over het mandement van de bisschoppen waarin werd aangekondigd dat, in overeenstemming met de bepaling van de grondwet, een katholieke universiteit zou worden opgericht. Ze liepen door de stad en scandeerden "A bas la constitution!" Meer dan honderd studenten kwamen samen voor het bisschoppelijk paleis. Ze presenteerden "une espèce de charivari purement vocal", zongen het *Miserere* en schreeuwden slogans als "A bas l'université catholique" en "A bas la calotte". In verschillende kranten, zoals de *Journal des Flandres*, verschenen bijzonder negatieve commentaren over de acties van de studenten. In de nacht van 4 op 5 maart en de nacht daarna kwam het opnieuw tot charivari's en opstootjes, niet alleen voor het paleis van de bisschop maar ook voor de lokalen van de net vermelde krant. De rector van de Gentse staatsuniversiteit werd verzocht op te treden. Nadat hij op 6 maart vijftien gearresteerde studenten uit de Gentse gevangenis had moeten ophalen, werden de colleges onderbroken voor het geven van een reeks van donderpreken. De rector wees er uitdrukkelijk op dat juist de (bijzonder actieve) studenten in de rechten zich moesten onthouden van illegale manifestaties tegen de uitoefening van een grondwettelijk recht.

De universitaire charivari's waren te Leuven al gestart op 28 februari, nadat de drukker-uitgevers Vanlinthout en Vandezande hadden aangekondigd dat ze de circulaire van de bisschoppen te koop aanboden. De charivari's die meer dan een week duurden, werden bijzonder repressief aangepakt en liepen uit op zeer zware, gewelddadige confrontaties met ordehandhavers, waarbij een aantal soldaten zelfs met bajonetten bedreigd hadden.

Het grote verschil in het verloop van de acties kan mede verklaard worden door het optreden van de lokale overheden. In vele Europese landen nam de centrale overheid de taak op zich, te waken over de openbare orde en de stabiliteit van het politieke regime. Wim Blockmans merkte onlangs terecht op dat andere openbare bestuursorganisaties dan de staat in beeld moeten gebracht worden.⁴² Over het historisch belang van de machtige en gepriviliegeerde steden in de (Zuidelijke) Nederlanden hoeft wellicht niet uitgeweid te worden.

In het negentiende-eeuwse België waren het echter in de eerste plaats de gemeenten, en in het bijzonder de burgemeesters, die verantwoordelijk waren voor de

ordehandhaving.⁴³ De machtspositie van de burgemeester, die in geval van moeilijkheden in zijn gemeente bevoegd was te bepalen of het leger al dan niet in actie mocht komen, limiteerde de Belgische centrale overheid bij het beheersen en sturen van de interne conflicten. In de eerste helft van de jaren '30 werd, tussen de koning en parlementaire fracties, een hevige strijd gevoerd rond de (pas in 1836 als compromis verwezenlijkte) gemeentewet en het recht om de burgemeester te benoemen.⁴⁴

Uit de door ons gebruikte bronnen met betrekking tot de stad Luik blijkt duidelijk dat er op het stadsbestuur zware druk vanuit regeringskringen werd uitgeoefend (via de minister van Binnenlandse Zaken en de gouverneur en via de minister van Justitie en de procureur des Konings) om de charivari's te stoppen. Het gemeentelijk beleid ten opzichte van collectieve acties, en met name de mogelijkheid tot differentiatie in de graad en de vorm van repressie naar gelang het doel en de belangen die met de collectieve actie werden behartigd, is van groot belang om de verschillen te duiden in het verloop van charivari's en van de effecten van de acties op de lokale, nationale en internationale 'publieke opinie'.

Hierbij moet duidelijk gesteld worden dat de aangehaalde charivari's niet gericht waren tegen het apparaat van de staat zelf. Niet de inwerking op het dagelijks leven maar wel de toegangsmogelijkheden tot de staatsstructuur en de pot van ambten en financiële middelen, het soort van problemen dat in die tijd vrijwel uitsluitend elitaire groepen (de beperkte groep die voldoende belastingen betaalde om te mogen stemmen of verkozen te worden, de hogere geestelijkheid en vrijmetselaars, personen met vrije beroepen, academici) aanbelangde, waren aanleiding tot charivari's. Charivari was tijdelijk een semi-legitiem strijdmiddel geworden in de strijd tussen groepen, om de middelen van de staat.

Collectieve acties die 'charivari' genoemd werden, konden nuttig zijn om interne, met rivaliserende overheden verbonden, politieke vijanden van de staat te destabiliseren. In dit verband was de evolutie en de samenstelling van de lokale besturen (bijvoorbeeld het aantal verkozen niet-unionistische leden of de invloed van orangistische elites) uiteraard van belang.

Het tolereren (of meer dan dat) van bepaalde charivari's of andere collectieve acties kon bewerkstelligen wat niet via een direct optreden van de staat of door openlijke burgeroorlog kon verwezenlijkt worden. Het verloop en de gevolgen van de collectieve acties tegen de orangistische *Société de la loyauté* op 20 mei 1833, die vooraf en achteraf door Antwerpse politiecommissarissen charivari werden genoemd, zijn daarvan een goed voorbeeld.⁴⁵ In de gewelddadige incidenten waarvan de gebroeders Geelhand het slachtoffer werden, werd de hoop op het creëren van een sterke orangistische groep naar Gents model in Antwerpen letterlijk uit elkaar geslagen, zonder dat de Antwerpse burgemeester veel activiteiten ontplooidde ten voordele van de belaagde club. Integendeel. Het feit dat verschillende soldaten van de land- en de zeemacht (niet in officieel dienstverband natuurlijk) participeerden aan het vernielen van het lokaal van de Nederlandsgezinde club en van de gebouwen van de orangistische *Journal de Commerce* was geen toeval.

De factor van de gemeentelijke autonomie speelde zeker ook in Luik, waar de acties tegen orangisten relatief gezien onder controle werden gehouden. Men kan

zich inbeelden dat burgemeester Jamme, een vrij populaire protagonist van de liberale vleugel van de Luikse unionistische configuratie, niet helemaal vijandig stond tegenover de anti-klerikale doelstellingen van de charivari's in zijn stad. Dit blijkt niet alleen uit de voorzichtige aanpak van de manifestanten, maar ook uit de officiële standpunten die werden ingenomen over de aanleidingen van de charivari's.

Om een heiligschennende charivari in de kathedraal (een saillante onderneming die zeker internationale weerklank gekregen zou hebben) te vermijden, liet de burgemeester, zoals ik al vermeld heb, op 9 maart 1834 een proclamatie drukken en verspreiden, waarin hij de Luikenaars oproep om niet deel te nemen aan de acties. De manier waarop het verzoek om niet te grijpen naar het middel van charivari, geformuleerd werd, was echter op zijn minst dubbelzinnig: "Liégois! Ce n'est pas ainsi que l'opinion publique fait connaître ses arrêts. Dans un État où l'expression de la pensée est libre, c'est par la discussion calme et réfléchie que les citoyens doivent combattre les projets qui leur paraissent hostiles au progrès de la civilisation."⁴⁶

De aangehaalde charivari's vertoonden de kenmerken van het moderne repertoire. Het betreft echter geen zuiver interne evolutie, noch binnen de stad afzonderlijk noch binnen het land als geheel. In de loop van de achttiende eeuw waren de traditionele charivari's in de grote Zuidnederlandse steden grotendeels verdwenen.⁴⁷

De sleutel ligt in Frankrijk waar het verschijnsel charivari in de eerste helft van de jaren '30, en vooral in het voorjaar en de zomer van 1832, in combinatie met de uitgebreide verslaggeving en politieke commentaarstukken *à la une* over de charivari's in de (internationaal verspreide) nationale pers, een enorme vlucht had genomen en voor elitaire persiegroepen tijdelijk tot het repertoire van (semi-)geïnstitutionaliseerde politieke actiemiddelen was gaan behoren.⁴⁸

Bestaat er dan misschien zelfs een concrete schakel tussen de Franse golf van stedelijke politieke ketelmuziekmanifestaties in het jaar 1832 en de als charivari bestempelde collectieve acties in België? Bij het beantwoorden van deze (gezien de werking van de nieuwsmedia voor onze hypothese niet cruciale) vraag kunnen we aanknopen bij het gerucht in de brief die Kirsch net voor de eerste charivari-poging in Luik ontving. In de namiddag en de avond van 8 oktober 1832, en ook de volgende dagen, marcheerden groepen ketelmuziek makende jongelui, enkele soldaten en legerofficieren door de straten van de Belgische hoofdstad. Ze riepen op om oorlog te voeren: "Guerre! Guerre!" Terwijl legerenheden in de Brusselse kazernes werden gehouden en niet werden ingezet tegen de grote betogingen, maakten de manifestanten lawaai voor allerlei belangrijke gebouwen, de ambtswoningen van de ministers van Binnenlandse en Buitenlandse Zaken en van de minister van Justitie, en voor de residenties van enkele parlamentsleden. De jongelui roffelden op potten en pannen en zongen de *Brabançonne*. Er werden speeches gehouden waarin de bevolking, en vooral het leger, werd opgeroepen om ten strijde te trekken en, zonder de hulp van het Franse leger, de Nederlanders een lesje te gaan leren. Allerlei slogans weerklonken: "Vive le Roi! A bas la calotte! La Guerre sans l'armée française! La Guerre!" Op de weg tussen oorlog, staatsvorming en collectieve actie is niet noodzakelijk altijd eenrichtingsverkeer van kracht. Dat de Brusselse actievoerders hun inspiratie voor de nationalistische⁴⁹ manifestatie vonden in

de charivari's in Frankrijk, kan wellicht blijken uit het feit dat zelfs de slagzinnen "A bas les carlistes!" en "A bas le Juste Milieu!" herhaaldelijk werden gescandeerd.

Het modieuze actiemiddel charivari was in België geïntroduceerd. In een op 11 oktober 1832 aan de burgemeester van Luik gericht schrijven wees de provinciegouverneur erop dat rellen gericht tegen VIP's zoals Raikem, De Gerlache, Lebeau, Stas en De Sauvage zeer ernstig moesten genomen worden en de eer of het voortbestaan zelf van de Belgische staat in gevaar konde brengen. Hij suggereerde dat door het vóórkomen van demonstraties tegen politieke leiders, men in het buitenland de indruk kon krijgen dat België een staat in staat van permanente agitatie was: "Il faut dans l'état actuel du pays, éviter avec le plus grand soin des démonstrations et des rassemblemens que l'on pourrait, à l'étranger, considérer comme un résultat de l'esprit d'agitation qui anime la Belgique (...) les ennemies de la Belgique profiteraient du moindre prétexte pour calomnier le pays et le représenter comme indisciplinable aux yeux de la conférence de Londres."⁵⁰

In de hoogdagen van de Franse en Belgische *stedelijke* politieke charivari's in de jaren 1830 waren het (nog) niet in hoofdzaak of massaal "ordinary people" die één van hun aloude, meest publieke "weapons of the weak" omsmeedden om te protesteren tegen effecten van staatsvorming. De golf van politieke charivari's was vooral (maar natuurlijk niet exclusief) een zaak (ten voordele) van elitaire groepen. Ze maakten "charivari" tot een door de machthebbers, de politieke overlopers, de hogere clerus of sympathisanten van rivaliserende overheden te duchten wapen van de (niet ten volle aan de macht participerende) sterken. In België werd dankbaar gebruik gemaakt van het bestaan van een mode in het grote buurland, een speciale vorm die op enkele maanden (in 1831 en 1832) zo 'populair' was geworden in de media dat het type tijdelijk in het internationale repertoire van politieke actiemiddelen van oppositiegroepen terecht was gekomen. De in deze bijdrage behandelde collectieve acties werden in de (inter)nationale pers als "charivari's" beschreven. Het kiezen voor de modieuze actievorm of het gebruiken van de term charivari door actievoerders, rechters, bisschoppen, journalisten en ordehandhavers was een schitterend staaltje *impression management* van Belgische elites die samen in één schuitje door het kanaal moesten varen.

A link between repertoires? Political charivaris in Belgian cities (1830 - 1839)

Recent publications of Charles Tilly about state making in Europe and about the shift in the collective-action repertoire in nineteenth-century France are used as a baseline to examine a set of collective actions called 'charivari', which took place in Belgium (in particular in Liège) between 1830 and 1839. There are strong indications that so-called charivaris in Liège in that period have to be considered in relation to political struggles in elitary configurations. The charivaris were mostly anti-clerical and seem to have been manipulated by liberal groups, perhaps even by freemasons. In the context of the contemporary wave of political charivaris in France and their representations in the press, the choice of 'charivari' as (a word for) a means of political action in Belgian cities could be interpreted as a form of impression management by elites in a new, closely monitored, member of the European state system.

1. C. Tilly, *The Contentious French* (Cambridge, Mass. 1986) 9.
2. Ik parafraseer hier de episode over België in C. Tilly, *Coercion, Capital, and European States, AD 990-1990* (Cambridge, Mass. / Oxford 1990) 181-182 (de citaten op 182).
3. *Ibidem*, 187.
4. Tilly, *Contentious French*, 392-393.
5. Over de recente politieke stroming: zie M. Jacobs, 'Charivari in Europa: een historisch en comparatief perspectief', in: G. Rooijakkers en T. Romme (ed.), *Charivari in de Nederlanden. Rituele sancties op deviant gedrag* (= *Volkskundig Bulletin* 15,3; Amsterdam 1989) 281-296. Over politieke charivari's in niet-urbane contexten, zie mijn bijdrage in: S. Woolf (ed.), *The World of the Peasantry* (= *Departmental Yearbook* 1993; Florence 1993) (ter perse). Een zeer belangrijke, herwerkte, studie over het onderwerp is E. P. Thompson, 'Rough Music', in: E.P. Thompson, *Customs in Common* (London 1991) 467-538. Verder vermeld ik ook de artikelen van M. Romme, 'Charivari en patriottisme. Een nieuw perspectief', in: G. Rooijakkers, A. van der Veen en H. de Wit (ed.), *Voor 'Brabants Vryheyd'. Patriotten in Staats-Brabant* ('s-Hertogenbosch z.j.) 105-119, en W. Frijhoff, 'Popular culture and revolution in the Netherlands. A political and cultural issue', *Volkskundig Bulletin* 17 (1991) 1-14.
6. Het is daarom dat "The charivari deserves special attention", zie Tilly, *Contentious French*, 30.
7. C. Tilly, 'Charivaris, repertoires and urban politics', in: J. Merriman (ed.), *French Cities in the Nineteenth Century* (Londen 1982) 73-91.
8. Aan de politieke charivari's in Franse steden tijdens de eerste jaren van de Julimonarchie is het derde deel van mijn proefschrift *The Charivari Paradigm. Ritualized Collective Action, Politics and Gender in Early Modern and Modern European States* (Europees Universitair Instituut, in voorbereiding) gewijd.
9. Enkele voorzichtige aanzetten tot een debat vinden we bijvoorbeeld in R. Dekker, 'Some remarks about collective action and collective violence in the history of the Netherlands', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 15 (1989) 158-164, waar onder meer naar het werk van P. Burke wordt verwezen (p. 160-161).
10. Een uitstekende inleiding tot de (breed opgevatte) politieke geschiedenis van België is E. Witte en J. Craeybeckx, *Politieke geschiedenis van België sinds 1830. Spanningen in een burgerlijke democratie* (Antwerpen 1985).
11. H. Haag, *Les origines du catholicisme libéral en Belgique (1789 - 1839)* (Leuven 1950) 13.
12. Zie A. Simon, *Le Cardinal Sterckx et son temps (1792-1867). L'Eglise et l'Etat*. I (Wetteren 1950) 260-293.
13. Witte en Craeybeckx, *Politieke geschiedenis*, 42.
14. E. Witte, *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden 1830-1848* (2 delen; Brussel 1973).
15. A. Cordewiener, *Organisations politiques et milieux de presse en regime censitaire. L'expérience liégeoise de 1830 à 1848* (Parijs 1978) 23-24 en 444. De relatief hoge Belgische bevolkingsdichtheid bedroeg in 1831 129 inwoners/km².
16. *Ibidem*, 70. In verband met de krant *Courrier de la Meuse*, zie: A. Cordewiener, *Etude de la presse liégeoise de 1830 à 1850 et répertoire général* (Leuven/Parijs 1972) 11-26 en 38-39.
17. Cordewiener, *Organisations*, 110: "à Liège, le soutien de candidatures libérales par les catholiques s'accompagne toujours pour eux de considérations tactiques tendant à éviter d'opposer leurs propres candidats à des éléments dont les chances de succès sont trop considérables (Jamme, Fleussu et Lesoinne)."
18. In het stadsarchief van Luik (hierna SAL) consulteerde ik het archief van een typisch Luikse instelling: de 'Service Administratif du bourgmestre dit Bureau Administratif de Police' (hierna BAP). Zie de inventaris: L. Linotte, *Les manifestations et les grèves à Liège de l'an IV à 1914* (Leuven/Parijs 1969). Het archief dat de dienst heeft nagelaten, bestaat vooral uit de correspondentie tussen de burgemeester, de schepenen, de gerechtelijke en militaire autoriteiten. Voor de periode 1830-1869, bleven van de dossiers over manifestaties slechts documenten bewaard voor de jaren 1830-1835, 1838-1840, 1848 en 1851.

19. In het Rijksarchief te Luik (hierna RAL) heb ik de 'Archives de la Sûreté publique de la province de Liège' (hierna SPPL) geraadpleegd. Zie de inventaris L. Linotte, *Les Manifestations et les Grèves dans la province de Liège de 1831 à 1914. Inventaire sommaire des Archives de la Sûreté publique de la province de Liège* (Leuven/Parijs 1964). De collectie, met een lacune van 1835 tot 1867, bestaat uit de correspondentie van de gouverneur van Luik met de nationale regering, met gemeentebesturen en de gerechtelijke en militaire autoriteiten.
20. SAL, BAP XI A 55, Liège 10-10-1832: Brief van Hyacinthe Kirsch aan de schepen verantwoordelijk voor politiezaken, p. 1. Hij verwijst naar de ontvangen brief en vraagt de nodige maatregelen te (mogen) nemen.
21. SAL, BAP XI A 56, Liège 11-10-1832: Brief van H. Kirsch aan een schepen, p. 1.
22. Volgens *La Tribune du Mouvement*, 17-10-1832, p. 3, kolom 1 waren er 300 à 400 deelnemers.
23. SAL, BAP XI A 78, Liège 12-10-1832: Rapport van de politiecommissaris van het Noordkwartier aan het gemeentebestuur ('Régence'), p. 1.
24. Allerlei speculaties over de achterliggende motieven deden de ronde. De procureur des Konings suggereerde zelfs dat een aantal deelnemers behoorden tot de "parti orangiste qui cherche d'occasion de détruire l'oeuvre de la révolution." SAL, BAP XI A 72, Liège 12-10-1832: Brief van de procureur des Konings aan het stadsbestuur (Parquet du procureur du Roi, nr. 1476), p. 1-2. Zie ook SAL, BAP XI A 62, Liège 12-10-1832: Algemeen politierapport, p. 1-2 en SAL, BAP XI A 77, Liège 13-8-1832: Collectief rapport van de politiecommissarissen, waar gedetailleerde beschrijvingen van de gebeurtenissen werden opgenomen.
25. Zie vooral RAL, SPPL III A 38, Liège 1-6-1833: Copie conforme van het rapport van de commissarissen Simon and Kirsch voor het stadsbestuur.
26. Zie ook J. Daris, *Histoire du diocèse et de la principauté de Liège (1724-1852)*. IV (Brussel 1974) (reprint van de uitgave Luik 1873) 390.
27. RAL, SPPL IV A 13, Bruxelles 8-3-1834: Brief van de minister van Binnenlandse Zaken (Cabinet nr. 1794) aan de gouverneur van de provincie Luik.
28. SAL, BAP XII A 10, Liège 10-4-1834: Brief van H. Kirsch aan het stadsbestuur, p. 1. RAL, BAP XII A 22, Liège 10-3-1834: Brief van de sergeant-majoor van de "pompiers" aan de burgemeester van Luik, p. 1.
29. SAL, BAP XIII V 5, Liège 9-6-1835: Brief van H. Kirsch aan de burgemeester, p. 1. Net als in de andere citaten werd de spelling niet geregulariseerd.
30. SAL, BAP XIII V 10, Liège 10-6-1835: Brief van de Régence aan de commissarissen van het noorden en het zuiden, p. 2.
31. SAL, BAP XIII V 7, Liège 11-6-1835: Rapport van politiecommissaris Kirsch aan de burgemeester en schepenen, p. 2, eerste post-scriptum. In het tweede P.S. wordt gesignaleerd dat in de stad, en in het bijzonder op de universiteits gebouwen, opripende aanplakbiljetten werden opgemerkt. Kirsch vermeldt verder ook dat hij vernomen had "que les étudiants doivent avoir fait distribuer de l'argent à des hommes du peuple pour se mêler avec eux dans les rassemblements; qu'ils doivent être armés et ont l'intention de briser les vitres partout où des charivaris seront données".
32. De stukken 79-85 van karton 15 van het jaar 1839, die door Linotte als volgt werden beschreven: "Liège (charivaris à l'occasion des élections; mesures de précaution), 11 juin 1839: 7 lettres du 10 au 13 juin 1839" (Linotte, *Manifestations*, 15), zijn verloren gegaan.
33. "L'affaire avait fait grand bruit, non seulement à Liège mais dans l'ensemble du pays; la portée des décisions avait fait l'objet de commentaires passionnés dans la presse. A Liège, les esprits étaient particulièrement exacerbés, des charivaris eurent lieu devant les maisons des personnalités catholiques"; Cordewiener, *Organisations*, 219.
34. "Ce déplacement équivalait à une véritable destitution politique, d'autant plus qu'il [Tielemans] était trop jeune pour accepter la place pour laquelle il était désigné. Malgré les protestations et les charivaris organisés spécialement contre le ministre de la justice, il fallut bien s'incliner devant la mesure gouvernementale"; Cordewiener, *Organisations*, 82.
35. Over het belang van het incident-Dejaer zie: Witte, *Politieke machtsstrijd*, 218-225 en Cordewiener, *Organisations*, 194.
36. Over de zaak-Ernst en over de wetgevende verkiezingen van 1835 en 1839: zie Cordewiener, *Organisations*, 107 - 110.
37. Over de speciale dissidente positie die de Luikse loge in de Belgische vrijmetselarij innam, zie E. Witte en F. Borné, *Documents relatifs à la Franc-maçonnerie belge du XIXe siècle 1830-1855* (Leuven 1973).

38. Zie bijvoorbeeld de suggesties van Simon in die richting: "En attendant la contre-offensive de Théodore Verhaegen, la jeunesse libérale exprimait sa mauvaise humeur en organisant des manifestations nocturnes, fort à la mode à cette époque et connues sous le nom de charivaris" en "Est-ce que la 'contre-offensive' de Verhaegen a été précédée, sous son impulsion, de ces charivaris?"; A. Simon, *Le Cardinal Sterckx et son temps (1792-1867). L'Eglise et l'Etat*. I (Wetteren 1950) 284-285, of in het werk van Joseph Daris: "Les loges maçonniques et les chefs du libéralisme organisèrent en même temps des démonstrations dans les rues."; Daris, *Histoire*, 390.
39. F. Lammertyn en J. Verhoeven, 'Sociologie en sociale ongelijkheid. Een overzicht', *Tijdschrift voor sociologie* 12 (1991) 257-290.
40. Het (onder meer) door Charles Tilly geïnspireerde onderzoek van collectieve acties in negentiende-eeuwse Belgische steden komt pas de laatste jaren goed op gang. In afwachting van de publikatie van het (niet geconsulteerde) proefschrift van G. Deneckere (waarin, zo bleek op 19 oktober 1993 tijdens de mondelinge verdediging aan de Universiteit Gent, stellingen over elitaire en zelfs maçonnieke invloeden in de hier besproken charivari's worden gecontesteerd), moet voorlopig vooral gewezen worden op twee belangrijke artikelen van dezelfde onderzoeker: G. Deneckere, 'Straatagitatie, een versluierde geschiedenis. Het oproer in 1886 anders bekeken', *Belgisch tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* 20 (1989) 253-291 en G. Deneckere, 'Norm en deviantie. Een bijdrage over diagnoses van collectieve populaire actie in de Nieuwste Geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 16 (1990) 105-127, spec. 120-122. Ons onderzoek heeft slechts de status van een, in de marge van een grootschalig onderzoek naar politieke charivari's in Frankrijk uitgevoerde, case-study op basis van enkele bronnenreeksen. G. Deneckere was zo vriendelijk me te attenderen op andere cases zoals bijvoorbeeld charivari's tegen Metdepenningen (Gent, 8-10-1833 en 15-10-1833) en Van Crombrugge (4-9-1836 en 18-9-1836), een anti-klerikale charivari in Brussel (18-3-1834), een charivari tegen professor Huet (17-10-1837) en een charivareske manifestatie tegen de scheiding van Limburg en Luxemburg (Brussel, 30-4-1838).
41. Algemeen Rijksarchief te Brussel, Papieren van Charles Rogier, nr. 409: "Manifestations à Louvain, Liège et Gand à l'occasion de l'érection de l'Université catholique de Louvain, mars 1834". Zie R. Boumans, *Inventaire des papiers de Charles Rogier* (Brussel 1958) 36.
42. W. Blockmans, 'Beheersen en overtuigen. Reflectie bij nieuwe visies op staatsvorming', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 16 (1990) 18-30, spec. 24.
43. E. Witte, 'Inleidende uiteenzetting', in: *L'initiative publique des communes en Belgique 1795-1940, Het Openbaar Initiatief van de gemeenten in België 1795-1940. 12e Colloque International - 12de Internationaal Colloquium, Spa, 4-7 sept. 1984. Actes-Handelingen*. II (Brussel 1986) 495-497.
44. Zo kan bijvoorbeeld de permissieve houding van het stadsbestuur ten opzichte van de Tilff-incidenten de unionistische constructie en in het bijzonder de regering De Theux onder druk zetten. Zie Witte, *Politieke machtsstrijd*, 247.
45. Het stadsbestuur werd op voorhand gewaarschuwd dat collectieve acties konden plaatsvinden. "Le bruit a couru en ville que le jour de l'installation de la société de la loyauté on donnerait un CHARIVARI à cette société et comme c'est aujourd'hui que cette société s'installe, nous avons cru de notre devoir de vous informer de ce bruit afin que vous puissiez provoquer telles mesures que vous jugerez convenir dans l'intérêt de la ville et du repos public et particulier", in Stadsarchief Antwerpen, Modern Archief 1062 2 1833, nr. 1, 2, Anvers 20-5-1833: Confidentiële brief van de politiecommissarissen aan de burgemeester en de schepenen van Antwerpen, p. 1.
46. RAL, SPPL IV A 14, Liège 9-3-1834: Proclamation en SAL, BAP XII A 17, Liège 9-3-1834, Proclamation. Over de verschillen in de repressie, zie ook: Witte, *Politieke machtsstrijd*, I, 247.
47. Dit wordt (aan)geduid in het vijfde hoofdstuk van C. Lis en H. Soly, *Te gek om los te lopen* (z.p. 1990).
48. Zie de beschouwingen over het concept in Deneckere, *Straatagitatie*, 263: "Het concreet beschikbare arsenaal van politieke actiemiddelen is tijdsgebonden en veranderlijk en vandaar ook altijd gebreksd door concrete historische omstandigheden."
49. In de beide betekenissen van het woord: Tilly, *Coercion*, 116. Over de rol van Brussel in het staatsvormingsproces, zie: E. Witte, 'The Formation of a Centre in Belgium: The Role of Brussels in the Formative Stage of the Belgian State (1830-1840)', *European History Quarterly* 19 (1989) 435-468. De charivari's in Brussel haalden de internationale pers. Zie bijvoorbeeld *La Tribune politique et littéraire*, 14, nr. 233, 14-10-1832, p. 1 (!), kolom 1 en 2.
50. SAL, BAP XI A 63, Liège 11-10-1832, Brief van de provinciegouverneur aan de burgemeester van Luik, p. 1. Cordewiener citeert een deel van deze brief als sleutel tot het begrijpen van het fenomeen 'unionisme'; Cordewiener, *Organisations*, 78, noot 41.